

Giriş

Psikanaliz deneyimi iki insanın, analizan ve analistin ruhsallıklarının karşılaştığı bir ortam yaratır. Bu karşılaşma bilinçli olduğu kadar bilinçdışı bir süreci de bünyesinde barındırır ve birlikte yaratılan bir analitik alan oluşur. Analist bir yandan analizanın beyanını dinlerken, bir yandan da sürecin yarattığı alanı dinler; analizandan iletilen duygu, imge ve duyumları alarak onları zihninde bir yoruma dönüştürür. Bu anlamda yorumun dönüştürücü bir işlevi olduğu düşünülebilir. Madeleine Baranger (1993) –Freud’un çalışmalarından hareketle– yorumun, diyalektik olarak birbirini tamamlayan ikili bir işlevi olduğunu düşünür; ilki, hastanın bilinçdışının kılık değiştirmiş unsurlarını, gizli kalmış yanlarını ortaya çıkarmayı hedefleyen yontma işlevi, ikincisi ise birbirinden bölünüp ayrı tutulan tarafların birleştirilme ve bütünlleştirilme işlevi. Joannidis’in (2013) de vurguladığı gibi ilk işlev bir heykelin yontulmasına, ikinci işlev ise bir resme renkler eklenmesine benzetilebilir. Duyguların değişik tonlarının keşfedildiği ve işlendiği göz önüne alındığında psikanalizin bir sanat çalışmasını andırdığı söylenebilir. Bu süreçte analizan pasif değil, aksine oldukça aktif bir konumdadır. Analizanın çağrışımlarıyla, analistin yorumlarıyla (aslında esas olarak analizanın kendi yorumlarıyla) ilerleyen analiz süreci söze dayanan, sözlerin iletildiği, yoğrulduğu ve dönüştürüldüğü bir süreçtir. Bu anlamda analizan ve analist tarafından yaratılan alan, seansın kendisi bir sanat eseridir; bir şiirdir psikanaliz! Şair şiirini oluştururken, onuilmekilmek dokuyup yüreğinde yoğururken, şiir de şairi yazar; onu dönüştürür, yaratır. Bu durum analist-analizan ilişkisi için de geçerlidir.

Analizanın (analiz edilenin) iç yolculuğunda, analist (analiz eden) de sarsılır, işlenir, dönüşür ve adeta baştan yaratılır.

Klinik pratikten doğmuş olan psikanaliz kuramı, yeniden ve yeniden pratikte sınanmak, bu noktadan hareketle yeni kuramsal çıkarımlarda bulunabilmek durumundadır; bireyin ruhsallığının araştırılabilmesi için gelişimi ve geleceği buna bağlıdır. Az önce vurgulandığı gibi sanatı andıran bir disiplin olarak psikanaliz, sanatı daha derinlikli bir şekilde anlayabilmek ve anlamlandırabilmek için de zengin olanaklara sahiptir. Bu kitapta psikanalizin bu ikili yönüne ilişkin de bir bakış sunmayı hedefledim.

Kitabın “Klinik Alanda Psikanaliz” kısmında Freud’un rüyalarla başlayan, sonrasında bilinçdışı fanteziye ve daha sonra da ruhsal gerçekliğe uzanan kuramlaştırma sürecini ortaya koymaya çalıştım. Freud’un rüya kuramının temel tezlerini ve rüyaların işlevlerini özetlediğim ilk bölümde iki olgunun psikanalitik psikoterapi sürecinden de kesitler verdim. İkinci bölümde bilinçdışı fantezilerin ruhsal yapıyı örgütleyici ve bütünleştirici işlevleri üzerinde durdum ve kökensel fantezileri açıklamaya çalıştım. Üçüncü bölüm psikanaliz pratiğinin önemli unsurlarından aktarım ve karşı aktarım üzerine yoğunlaşıyor. Aktarım ve karşı aktarım dinamiklerini akordeon metaforu üzerinden ortaya koymaya çalıştığım bu bölümde Freud’un ve sonraki kuramcılarının katkılarına yer verdim ve örnek bir olguyu –“İp ve Kubbe” bölümünde– tartıştım. Klinik bölümde ayrıca Freud’dan sonraki en önemli kuramcılardan biri olan Melanie Klein’in görüşlerine de yer verdim; onun paranoid-şizoid konum ve depresif konuma dair kavramlaştırmasını, Klein sonrası kuramcılardan da yararlanarak açıklamaya çalıştım. Klinik kısımdaki diğer bir çalışma, içimizi yakan “kara bir güneş” (Kristeva, 2009) olan melankoli üzerine. Bu çalışmanın benim için özel bir yeri ve anlamı var; bir psikanaliz toplantısında sunduğum ilk çalışma olan *Narkissos’tan Sindirella’ya Melankoli*, aynı zamanda bir dergide yayımlanan ilk psikanalitik makalem. Gerek yaptığım sunum sırasında, gerekse çalışmamın yayımlandığı gün hissettiğim heyecanı hâlâ anımsıyorum.

Kitabın ikinci kısmında psikanalizin sanat alanında uygulanaşına yöneldim. Bilindiğı gibi sanatın psikanalitik okunmasına dair ilk örnekler psikanalizin kurucusu Freud tarafından başlatılmıştır. Freud bilime yönelik tutkusunun yanı sıra, engin bir kültürel birikime sahipti ve sanata karşı yoğun bir ilgisi vardı. Freud ilk çalışmalarından itibaren edebiyata ayrı bir yer vermiş; yazarın, insan aklının betimlenmesinde bilime ışık tuttuğunu vurgulamıştır. *Rüyaların Yorumu* (1900), Sophokles’in *Oedipus Rex*’i ile Shakespeare’in

Hamlet adlı eserine dair yorumları içerir. Freud'un bir edebiyat eseri üzerine yayımlanmış olan ilk çözümlemesi ise Jensen'in *Gradiva*'sıyla ilgilidir (Freud, 1907). Freud daha sonraki bir çalışmasında (1916), Shakespeare'in *Lady Macbeth*'i ile Ibsen'in *Rosmersholm* adlı oyunundaki Rebecca West adlı karakterleri inceleyecektir. Bu çalışmada sözü edilen karakterler "yazarın imgelemine dayalı bir yaratı olarak değil de sanki yaşayan birer insanmış gibi" ele alınır. Freud ayrıca oyunda sunulan motifle yetinmez; onun da gerisinde bulunan gizli motifin açığa çıkarılmasını hedefler: "...Açık motif gizli olanla bir iç ilişkiye sahip olmalı, ancak gizli olanın hafifletilmiş ve bir türevi olarak görülmelidir." (Freud, 1916, s. 329).

Yukarıda sözü geçen çalışmalarında Freud incelemesini eserlerle sınırlı tutmuştur. Fakat daha sonra yalnızca eseri değil, yazarı, yazarın yapıtıyla ilgili izlenimler ve anılar malzemesini, bu malzemeyi sanat yapıtına dönüştürmeyi sağlayan yöntem ve süreçleri de psikanalitik incelemenin odağına taşıyacaktı. Nitekim *Dostoyevski ve Baba Katli* (1928 [1927]) adlı çalışması *Karamazov Kardeşler*'e yönelik olduğu kadar, Dostoyevski'nin kişiliğiyle ilgili yorumları da içerir. Bir sanatçının kişiliği ve iç dünyasını aydınlatmaya dair diğer bir çalışma, sanatçının biyografisinden yola çıkılarak hazırlanan *Leonardo Da Vinci ve Çocukluğunun Bir Anısı*'dir (1910a). *Leonardo* incelemesi, yalnızca, sanatçının çocukluk çağı düşleminin analiziyle ve yaratıcı sanatçının zihninin işleyiş biçiminin tartışılmasıyla sınırlı değildir; aynı zamanda, narsisizm kavramının ilk kez ortaya konduğu, belli bir tip eşcinselliğe dair taslak düşüncelere yer verildiği ve yıllar sonra "yansıtımlı özdeşleşme" (M. Klein, 1946) olarak ünlenecek olan kavramın çekirdeğinin de yer aldığı zengin ve kapsamlı bir çalışmadır.

Freud psikanaliz aracılığıyla edebiyata bakarken, edebiyat dünyası da psikanalize ve Freud'a ilgisiz kalmamıştır. İlk psikanalitik roman olarak kabul edilen *La Coscienza di Zeno*,¹ 1923 yılında yayımlanır. Roman, Italo Svevo takma adını kullanan İtalyan yazar Ettore Schmitz'in imzasını taşır. Bu romanda, bir iş adamı olan, bazı nevroitik ve psikosomatik yakınmaları bulunan Zeno'nun, analist Dr. S. ile tedavi ilişkisi anlatılır (Esman, 2001).

Psikanalitik estetiğin esasını ortaya koyduğu *Yaratıcı Yazarlar ve Gündüz Düşü Kurma* (1908a [1907]) adlı çalışmasında Freud, Oidipus karmaşası, aile romansı gibi evrensel fantezilerin sanat eserine yapı kazandırdığı görüşündedir. Yaratıcı yazarın malzemesine kaynak olabilecek diğer bir unsurun

1 Roman *Zeno'nun Bilinci* adıyla Neyyire Gül Işık tarafından İtalyanca aslından dilimize çevrilmiş, Can Yayınları tarafından 1998 yılında yayımlanmıştır.

ise bireyin maruz kaldığı travmatik deneyimlerin ruhsallıkta açtığı yaralar olduğu düşünülebilir; başka bir deyişle, travma temasını işleyen sanat dalı, travma sanatı. Kitabın “Sanat Alanında Psikanaliz” kısmında, sözü edilen ilk motife örnek olarak Kafka’nın *Dava’sı*; ikinci motif içinse Kosiński’nin *Boyalı Kuş*’u tartışılmıştır. Savaşın/iç savaşın dehşetinin giderek daha fazla hissedilmeye başlandığı günümüzde, ötekileştirmenin oluşturduğu yıkımı ve ölümü görebilmek, bir an önce uçurumun eşiğinden dönebilmek için yeniden *Boyalı Kuş*’u anımsamanın elzem olduğunu düşünüyorum.

Günümüzde psikanalitik yorum, edebiyattan plastik sanatlara, müzikten sinemaya kadar sanatın her dalına uzanmış ve çeşitlilik kazanmıştır. Bilindiği gibi yorumlama süreci simge sorunuyla yakından alakalıdır. Simge, yorum gerektiren çiftnamlı bir dilsel yapıyken, yorum, simgelerin şifresini çözmeyi hedefleyen bir anlama çalışması olarak görülebilir. Fransız filozof Ricœur’e göre çiftnamlılığın gösterme ve gizleme özelliği vardır; yorumlamak iki anlamı birden kavramayı gerektirmektedir. Simgenin kendini gösterdiği belli başlı alanlar şunlardır: Rüyalar ve gündüz düşleri, şiirsel imgelem, kutsalın dilini oluşturan mitoslar ve ayinlerle bağlantılı simgeler (Ricœur, 1965).

Freud’un çalışmalarından bu yana bir sanat eserine psikanalitik perspektifle yaklaşımın giderek geliştiği ve zenginleştiği düşünülebilir. Günümüzde, eseri, yaratıcısının zihninin bir ürünü gibi ele almak ve yaratıcısının ruhsal durumunu analiz etmeye yönelmek yerine, eseri sanki kendi başına bağımsız bir yapı, adeta kendine özgü zihni olan ve düşünebilen bir özne gibi –Frampton’un (2013) filmler için önerdiği kavramlarla söyleyecek olursak “film-varlık”ın ürettiği “film-zihin” gibi– ele alma eğiliminin öne çıktığı söylenebilir. Bu bakış açısı, esere yaratıcısının niyetinin ve amacının ötesinde bir güç, bir değer atfetmesi bakımından anlamlı görünmektedir.

Bu noktada şöyle bir soru yöneltebiliriz: Acaba psikanalitik okumanın diğer okuma tarzlarına kıyasla avantajlı bir konumu olduğu öne sürülebilir mi? Baudry’nin (1984) de vurguladığı gibi, psikanaliz insan davranışının yapısını, içerdiği bilinçdışı süreçleri ve çatışmaları, temsil edilme biçimlerini ortaya koyarken, aynı zamanda insan davranışının kökenini, gelişimini, dönüşümlerini inceler ve çözümler üretir. Bir sanat eserini çözümlmek üzere uygun bir şekilde uygulandığında da zengin bir argüman sunabilir. Diğer yandan, bir eserin psikanalitik açıdan incelenmesi nesnel ve öznel okumaya olanak tanımaktadır. *Nesnel okuma* psikanaliz kuramının ve uygulamasının sağladığı bazı bilgilerin –rüya kuramı, bilinçdışı fantezi kavramı, sembolizm bilgisi, kişilik örgütlenmeleri ve karakter analizi, travma ve sonradan anlamlandırma kavra-

mı, ruhsal-cinsel gelişim dönemleri, paranoid-şizoid konum ve depresif konum vb.– ışığında sanat eserine yaklaşmayı; yerine göre esere bir parça olarak (bir analiz seansı gibi) ya da bir bütün olarak (bir dizi seanstan oluşan bir bütün, bir süreç değerlendirmesi şeklinde) ele almayı gerektirebilir. *Öznel okuma* ise eserin okuyucuda/izleyicide uyandırdığı duygusal etkiye odaklanır. Bu durum, analiz sürecinde analizanla analist arasında gelişen aktarım-karşı aktarım dinamiklerine benzetilebilir. Eserin uyandırdığı duygular, duyular ve imgeler okuyucu/izleyici tarafından özümserirler, dönüştürülürler ve yorum olarak dile getirilirler. Bu noktada yorumcunun eserle, eserdeki kahraman(lar)la “uyumlu” ve/veya “tamamlayıcı özdeşleşme” (Racker, 1957) içine girmesiyle eserin daha derinlikli bir analizinin gerçekleşmesi mümkün olabilir. Psikanalitik yorumlamada nesnel ve öznel okuma arasındaki diyalektiğin göz önüne alınması ve her iki okuma tarzının bütünleştirilmesi uygun olabilir.

Bir sanat eserinin psikanalitik açıdan yorumlanması eserin içeriği ve biçimiyle yakından ilgilidir ve bu bakımdan farklı yaklaşımlar² gerektirebilir. Yukarıda vurgulandığı gibi, kimi eserler bir karakterin ayrıntılı bir şekilde betimlenmesine dayalı olabilir; bu durumda, eserdeki kurgusal karakter, sanki gerçek karaktermiş gibi ele alınabilir ve bir tür karakter analizine başvurulabilir. Örneğin kitabın “Haneke ve Bergman Sinemasında Anneler ve Kızları” bölümünde *Piyaniist* filminin ana karakteri olan Erika Kohut’un, sapkın bir kişilik örgütlenmesi olduğu gösterilirken, *Güz Sonatı* filminde başka bir piyanist olan Charlotte’un narsisistik bir porte sunduğu vurgulanmış ve kızlarıyla ilişkisi tartışılmıştır.

Kimi eserler içerdiği sembolizm gereği bir rüyayı andırabilir ve eserin tümü serbest çağrışımın değiştirilmiş bir biçimi olarak görülebilir. Yukarıda söz edilen Kafka’nın *Dava* adlı romanı bu bakış açısıyla ele alınmış; roman kahramanının serüveni psikanalitik bir yolculuğa benzetilerek, bu yolculuk esnasında karşılaştığı dirençler gösterilmeye çalışılmıştır.

Bazen de bir sanat eseri bilinçdışı bir fanteziyi temsil ediyormuş gibi düşünülebilir; bu yaklaşımda, “çocuksu arzulara, korkulara ve ilişkili savunucu işlemlere odaklanılabilir. Eser boyunca fantezilerin uğradığı değişiklikler ve dönüşümler incelenirken, görünenin ardında sürüp giden gizli bir hikâyenin varlığı ortaya konabilir”³ (Terbaş, 2012b, s. 5).

2 Bir sanat eserine psikanalizin uygulanmasıyla ilgili yöntemler ve yöntem sorunlarına dair ayrıntılı bir tartışma için bkz. Francis Baudry (1984). *An Assay on Method in Applied Psychoanalysis*. *Psychoanalytic Quarterly*, 53, 551-581.

3 Bu yaklaşıma dair örnekler için bkz. Özden Terbaş (2012). Noura’nın Onuru. Ö. Terbaş (Der.). *Sinema ve Psikanaliz: Filmler ve Bilinçdışı* içinde, (s. 67-74). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi

Psikanalizde dikey paradigma çocuğun ebeveyniyle ilişkisi üzerine yoğunlaşır; çocuğun duygusal atmosferinin, fantezi evreninin dönüşümünde kuşaklar arası eksenin varlığı belirleyicidir. Yatay paradigma ise kardeşler arasındaki dinamikleri, kuşaklar içi bir yatay eksenle anlamamıza imkân verir. Bazı sanat eserleri de özellikle kardeşler arasındaki ilişkileri ve temel duyguları –sevgi, nefret, şiddet, kıskançlık ve haset gibi– derinlemesine işleyebilir. İkizler arasındaki dinamiklerin ise ilginç ve özel bir yere sahip olduğu düşünülebilir. Kitabın, “İkizler Arasındaki Aşk ve Şiddet: David Cronenberg’in *Ölü İkizler* Filmi Üzerine Bir İnceleme” başlıklı bölümü ikizlerin dünyasını anlamaya yönelik bir çabadır. İkizlerin psikodinamiğinin, kişilik örgütlenmelerinin, bilinçdışı fantezilerinin ve dürtü dağılımlarının incelendiği çalışmada, ikizlerin içinde buldukları duygusal atmosferin, akvaryumla temsil bulan bir ruhsal inziva konumu olduğu gösterilmeye çalışılmış, gerek yatay eksen-deki, gerekse dikey eksenindeki progresif ve regresif süreçler üzerinde durulmuştur.

Psikanaliz zaman meselesi üzerinde de düşünen, bireyin ruhsallığının zaman kavramıyla ilişkisini anlamaya çalışan bir disiplindir. Örneğin Loewald ruhsal yapıların doğası gereği zamansal olduklarını düşünür; ruhsal yapılar, zaman içinde var olurlar, zaman içinde gelişirler; geçmiş, şimdi ve gelecek gibi zamanın boyutlarıyla aktif bir ilişki içindedirler. ‘Geçmiş’ deneyimler ve bilinçdışı fanteziler ‘şimdi’nin üzerinde dinamik bir etkide bulunurlar, aynı zamanda geleceğe dair beklentileri yönlendirirler ve ‘gelecek’e şekil verirler (Loewald, 1962).

Psikanaliz zamanın duyumsanmasını sağlayan, zamanın algılanmasına ilişkin derinlik yaratan bir deneyimdir. Analizan ilk andan itibaren analizin çerçevesiyle karşılaşır; bir bakıma *zaman olarak çerçeveye* çarpma ânıdır söz konusu olan. Zira çerçevenin varlığı, analizana *zaman içinde varlık* olduğunu hissettirecektir. Zaman içinde varlık olduğunun farkına varan analizan, bir başka zamana, *anlatılan-öykülenen zamana* tabi olduğunu anlar zamanla. Kendine dair anlattığı öyküyle kendi ruhsallığını inşa etmeye yönelecektir. Analiz deneyimi sırasında zaman içinde bir varlık olma duygusu dışında, zamandan muafmişçesine bir duygu da yaşanır; zira bilinçdışı malzemeyle karşılaşmak, zamansızlığı yaşamaktır. Çünkü Freud’un (1915b) deyişiyle *bilinçdışı zamansızdır*. İşte bu nedenle seansın sona erdiğini analistinden duyan analizan

Yayınları ve Özden Terbaş (2015). (İlk) Sahnedeki “Büyük Balık”larla Vedalaşma. Ö. Terbaş (Der.). *Sinema ve Psikanaliz 2: Kayıp ve Zaman* içinde, (s. 33-39). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

şaşırtır, irkilir, bazen de bir kesilme hissi yaşayarak dehşete kapılır. Bu deneyim sonradan anlamlandırmayla yerini bulacak, işlenecek ve derinlik sağlayacaktır. Seansın zamanının sona ermesi gibi, insanın kendi zamanının da bir sonu vardır; yani o bir ölümlüdür, eksiktir, iğdiş edilmiştir. Zaman içinde varlık olma, *ölüme doğru bir varlık olma* bilincinin gelişmesini sağlayacaktır.

Zamanın bir yandan ileriye dönük yapısıyla –geçmiş, şimdi ve gelecek boyutlarıyla– doğrusal, bir yandan da mevsimsel geçişlerde olduğu gibi döngüsel bir tarafı olduğu bilinmektedir. Psikanaliz deneyimi ise zamanın doğrusal ve döngüsel boyutlarının bir araya geldiği üç boyutlu bir konfigürasyon olarak düşünmemize imkân verir; bir *sarmal olarak zaman*. Sarmal yapısıyla zaman, bir yandan insanın ruhsallığındaki progresif ve regresif salınımlara –sarmal şeklindeki bir yayın açılıp kapanma hareketi gibi– izin verirken, bir yandan da geriye dönük bir hareketlilikte geçmiş bir anıya veya travmaya yönelmeyi ve yeniden analizin şimdiki zamanına bir sıçrama yaparak sonradan anlamlandırılmasını ve derinlemesine işlenmesini sağlayabilir. Bazı sanat eserleri de zamanın biçimlenişi üzerine odaklanırlar. Kitabın, “Zamanın Sarmalında: *İlkbahar, Yaz, Sonbahar, Kış...ve İlkbahar*” adlı son bölümünde filmin kahramanlarının zamanın geçişi sırasındaki yaşam deneyimlerini ve yaşadıkları değişimleri ortaya koymaya çalıştım. Zamanın biçimlenişine ve işlenişine dair yönetmenin sergilediği yaratıcılığı ele aldığım bu çalışmada, filmin kahramanının iç dünyasını “deri-benlik” ve “deri-benliğin işlevleri” (Anzieu, 1995) bağlamında tartıştım.

Freud’un öncülüğünde gelişen psikanaliz felsefeden antropolojiye, tarihten sosyolojiye kadar pek çok disiplini etkilemiştir. Gerek bir sanat eserini incelerken, gerek yaratıcılığa dair süreçleri anlamaya çalışırken ve gerekse bizzat sanatçı üzerindeki etkileri nedeniyle psikanaliz, sanatın her dalında esin kaynağı olmayı sürdürmektedir. İçinde yaşadığımız çağın koşulları düşünüldüğünde Freud’un insanlık için bir umut olduğu öne sürülebilir; Freud Gelecek’tir, Gelecek Freud’dur! Thomas Mann’ın sözleriyle:

“Bir gün Freud’un hayatını adadığı yapıtında, yeni bir antropolojinin inşası için gereken temel taşlarının yanı sıra, temel öğeleri daha bugünden birikmeye başlamış, özgür bir insanlığın gelecekteki meskeni olabilecek yeni bir yapının da bulunduğu farkına varacağız. Bu hekim-psikolog istencinin, bizim ancak boz bulanık seçebileceğimiz ve daha önceki hümanizmin hiç tanımadığı birçok şeyi deneyimleyebilecek bir yeni hümanizmin yol açıcısı olarak onurlandırılacağından hiç şüphem yok... Analitik aydınlanma devrimci bir güçtür.” (Mann, 2005, s. 135-136)

“Yeni bir hümanizmin yol açıcısı” ve “devrimci bir güç” olan psikanalizin engin kuramsal evreni düşünöldüğünde, giriş niteliğinde sayılabilecek bu kitabın okuyucuya bir ışık tutabilmesi ve gerek psikanalize gerekse sanatın psikanalitik açıdan anlaşılmasına ilgi duyan herkes için rehber olabilmesi umuduyla.